

Tomáš Petráček

ZÁPAD
A JEHO VÍRA

9,5 teze
k dopadům
Lutherovy
reformace

VYŠEHRAĐ

Tomáš Petráček

ZÁPAD A JEHO VÍRA

9,5 teze k dopadům

Lutherovy reformace

Tomáš Petráček

ZÁPAD A JEHO VÍRA

9,5 teze k dopadům
Lutherovy reformace

VYŠEHRAĐ

Fotografie na obálce:
Nový kříž pro věž Sv. Jakuba v Kutné Hoře
podle návrhu Norberta Schmidta (2015).
Foto Petr Neubert

Foto na obálce Petr Neubert
Typografie Vladimír Verner
Redakčně zpracovali Martin Žemla a Jaroslav Vrbenský
Odpovědný redaktor Martin Žemla
E-knihu vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
v Praze roku 2017 jako svou 1719. publikaci
Vydání v elektronickém formátu první
(podle prvního vydání v tištěné podobě)
Doporučená cena E-knihy 150 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.
Praha 3, Víta Nejedlého 15
e-mail: info@ivysehrad.cz
www.ivysehrad.cz

Vydání publikace je podpořeno v rámci dotace
Institucionální podpory pro rok 2017,
jejímž příjemcem je Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové.

Recenzovali:
Prof. Dr. Karel Skalický Th.D.
ThLic. Lukáš Nosek Th.D.
Mgr. Martin Žemla Ph.D.

© Univerzita Hradec Králové, 2017
© Doc. PhDr. Tomáš Petráček, Ph.D. et Th.D., 2017
Foreword © Mons. Mgr. Václav Malý, 2017
Epilogue © Prof. Dr. Karel Skalický Th.D., 2017

ISBN 978-80-7429-949-0

Tištěnou knihu si můžete zakoupit na www.ivysehrad.cz

Věnováno památce poražených, památce křesťanů 16. století
usilujících o pravdivější církev a evangelijnější učení
a přitom vzdorujících pokušení konfesní nenávisti.

*Jestliže pšeničné zrno nepadne do země a nezemře, zůstane samo.
Zemře-li však, vydá mnohý užitek. (J 12,24)*

OBSAH

Předmluva (<i>Václav Malý</i>)	11
Reformace jako trvalá výzva dějin křesťanství	15
1. Úpadková církev neodvratně mířící k reformaci. Doopravdy?	21
2. Luther – rebel nikoliv bez příčiny	34
3. Promarněné příležitosti	45
4. Deformování vývoje křesťanské víry a zničení dobrého jména . . .	53
5. Rozbití jednotného hodnotového rámce a devalvace postavení náboženství	64
6. K neodvratnosti sporu vědy a víry	71
7. Stát a církev: reformace a vznik laického státu	79
8. Spontaneita reformace versus donucování ke staré víře	86
9. Tolerance jako přínos a důsledek reformace	94
9,5. teze: místo mnoha slov	105
Závěrečné glosy k minulosti, současnosti a budoucnosti křesťanství	109
Doslov (<i>Karel Skalický</i>)	119
Soupis pramenů a literatury	137
The West and its Faith: 9.5 Theses on the Impact of Luther's Reformation	141

PŘEDMLUVA

Za svých teologických studií, když jsme při výuce církevních dějin probírali postavu Martina Luthera a dobu reformace, jsem nabyl dojmu, že se dotýkáme období vesměs duchovně negativního a hlavní postava reformace si nezaslouží důkladnější pozornosti. Díky znalým a myšlenkově nezaujatým přátelům jsem si mohl korigovat svůj pohled na toto období a jeho hlavní protagonisty, ale přesto zůstával na povrchu. Kniha Tomáše Petráčka *Západ a jeho víra* mi pomohla lépe pochopit dějinné souvislosti při veřejném vystoupení Luthera a důsledky jeho učení. Při slovech „církev v době středověku“ automaticky naskočí zkratka „spíše tma než světlo“. Autor věcně dokládá, že pozdní středověk v životě církve nebyl tak zaostalý, jak se tradovalo. Rozvíjely se univerzity, místa skutečných disputací a výměny názorů. Vládla v nich svoboda při hledání nejlepšího pojetí tajemství církve a jejího učení. Pestrá paleta různých bratrstev, která tvořili laici, obohacovala život Božího lidu a byla svědectvím upřímné snahy žít v duchu evangelia. Charitativní činnosti rozvíjely službu bližním. Bylo probíráno jasné oddělení moci duchovní a světské. Ne všichni papežové před Lutherovým vystoupením a za jeho veřejného působení byli nehodní a zesvětštělí jedinci zneužívající své moci ke svému prospěchu. Luther tedy nevyrůstal a nevyzrával v době úplného temna, kdy se vytratila jakákoliv autenticita věřícího lidu. Jistě, byly i velké stíny a nešvary, potřeba napravovat mnohé a reformovat v duchu biblického poselství.

Pokládám za velmi cenné, že autor Luthera ani nevynáší na piedestal, ani jej nezatrácuje. Předkládá přesvědčivé argumenty, že Luther a jeho reformace přinesla nejen některé pozitivní duchovní a teologické důrazy, ale též probudila znovu v život to, co už bylo předtím překonáno. Hledal pro prosazení svých vizí oporu a ochranu ve světské vrchnosti, a tím se obnovil proces propojení duchovní a světské moci s neblahými důsledky pro další staletí. Svůj výklad Bible absolutizoval a nebyl ochoten připustit cokoliv pozitivního na papežské službě. I s pomocí mocenských zájmů jednotlivých mocných tehdejšího věta

vznikla nová církev, což nebylo původním Lutherovým úmyslem. To vyvolalo protireakci katolické církve, která zaměřila pozornost na vymezování vůči nauce lutherské církve. Dobře míněná reforma tridentského koncilu se v oblasti teologického bádání v dalších staletích zúžila.

Zápas proti důrazům protestantských reformátorů silil. Vznikly dva nesmířitelné tábory, v nichž zavládla myšlenková uniformita a neochota naslouchat jeden druhému. Na katolické straně byla vytvořena podrobná morální kazuistika, která neposkytovala prostor pro svobodné zvažování a posuzování složitých mezilidských vztahů a formování zralého svědomí. Ustálilo se konfesijní křesťanství, které postupně přestalo být svorníkem Evropy. Mnozí přemýšlející duchové těch dob se odcizovali klimatu neustálých věroučných půtek a posilování konfesijních hradeb. Tím byla připravována půda pro odkřesťanštění Evropy. Mám za to, že tyto mnou ve velké zkratce podané autorovy postřehy se opírají o důkladné studium odborné literatury a mohou být přijímány, i když nevyklučují kritické zhodnocení.

V současné Evropě jsme svědky zatlačování křesťanství z veřejného prostoru, mnoho našich souputníků má malé, nedostatečné, nebo vůbec žádné povědomí o podstatě křesťanství. Vývoj evropských společností se sune svým tempem bez potřeby návratu ke kořenům evropské duchovní a kulturní křesťanské tradice. Tato kniha nám pootvrává dvířka, abychom si uvědomili, že současný stav nevznikl ve vzduchoprázdnu, ale vedl k němu dlouhý staletý proces z doby, kdy došlo k rozštěpení západního křesťanství v 16. století. V tom vidím hlavní přínos knihy, která nás nekomplikovaným způsobem a v přirozené zkratce zve na základě historické analýzy k hlubšímu pochopení i některých současných trendů v Evropě.

Máme skončit u varování a naříkání? Rozhodně ne. I když křesťanů v Evropě ubývá, můžeme pozitivně konstatovat, že snahy o sblížení a spolupráci mezi jednotlivými křesťanskými církvemi sílí. Přes všechny překážky a obtíže došlo i k věroučným dohodám. Zde je dobré připomenout dohodu mezi katolíky a luterány v nauce o ospravedlnění, která se stala kamenem úrazu po Lutherově vystoupení. Papež Jan Pavel II. řekl, že ekumenismus je cesta církve. Před křesťanskými církvemi se rýsuje jediná nosná perspektiva – jít více spolu, ne vedle sebe. Oslovit ty, kdo stojí mimo, silou svědectví o tom podstatném – Ježíšově nabídce a naději. Vzít vážně výrok 2. vatikánského koncilu o hierarchii pravd. V podstatném usilovat o jednotu, při ponechání různosti některých tradic. Dějiny nás naučily, že hledat oporu pro šíření duchovních nabídek ve světské moci je svízelné. Místo konfrontace a vzájemné nedůvěry

je třeba schopnosti naslouchat druhému bez předsudků. To vše se nabízí jako šance pro křesťany v Evropě.

Jsem autorovi vděčný, že mne nasměroval k úvahám, které mi otevřely jiný pohled a nenechaly mne uvelebit se v dosud poznaném. Totéž přeji všem čtenářům.

Václav Malý, biskup
11. 10. 2017

REFORMACE JAKO TRVALÁ VÝZVA DĚJIN KŘESŤANSTVÍ

Hned na začátku je třeba přiznat, že tato kniha se netýká reformace jako takové a neposkytuje ani úplný životopis Martina Luthera,¹ ani stručné dějiny reformace,² ani analýzu náboženského sporu. I když v úvodních třech kapitolách nabízí stručnou bilanci událostí první poloviny 16. století, těžiště jejího zájmu spočívá v rozboru důsledků, které rozdělení západního křesťanství a způsob jeho provedení mělo na západní civilizaci a na její vztah k náboženství.³ Jakkoliv se některé pasáže této knihy budou zdát velmi kritické, autor chová velikou úctu k náboženskému, kulturnímu, vzdělanostnímu a uměleckému dílu, které vytvořily konfese a církve po 16. století, jehož přínos a hodnota pro západní civilizaci a život lidí v 16.–18. století jsou nesporné, a stejně tak si váží ryzosti a opravdovosti motivací křesťanů novověké Evropy. Přesto je třeba se zamýšlet na paradoxem, že navzdory jasně definovaným principům křesťanské víry vedoucím k vzájemné lásce a úctě a společnému Pánu, k němuž se všichni hlásí, nevytvořily toto civilizační dílo společně, ale zrodilo se a po několik staletí vznikalo ve vzájemném vymezování a nenávisti.

V této knize jde o reflexi dopadů reformace na západní křesťanství, které je historicky nejvlivnějším nositelem křesťanské myšlenky vůbec, jakkoliv s tím představitelé pravoslavné a dalších starobylých východních církví nemusí souhlasit.⁴ Výročí reformace je příležitostí k reflexi zajímavého paradoxu západních dějin. Právě od 16. století totiž posiluje proces vedoucí k dominanci Západu nad celým světem; nastává doba jeho mocenské, ekonomické

¹ Poslední monumentální životopis napsala oxfordská historička Lyndal Roper, *Der Mensch Martin Luther. Die Biographie*, Frankfurt a. M. 2016.

² Naposled souhrnně Thomas Kaufmann, *Erlöste und Verdammte. Eine Geschichte der Reformation*, München 2016.

³ Jenom k výročí 2017 vychází na 400 publikací k Lutherovi a reformaci.

⁴ K tomu stačí posoudit rozsah misie jednotlivých větví křesťanství či rozvoj teologie jako systematické reflexe víry.

a technologické expanze,⁵ která se v minulosti často přičítala právě reformaci – viz notoricky známou publikaci Maxe Webera o zrození kapitalismu z ducha protestantismu (1904–1905).⁶ V církevní oblasti je to doba konfesionalizace, kdy stát a církve těsně dohlížíjí na náboženský život společnosti a míra identifikace jedince a příslušné církve se zdá být velká, někteří dokonce mluví o konečně dovršeném či konečně řádně vedeném procesu christianizace obyvatelstva západní Evropy. Jak je ale možné, že podle řady současných historiků právě ve stejné době už probíhají jiné procesy, které v 18. století povedou k snahám radikálně osvícenských vlád k redukci vlivu církvi a náboženství na společnost, aby nakonec vyvrcholily brutálním násilím a státně řízenou dechristianizací Francouzské revoluce?

Motivací k napsání této publikace bylo dlouhodobé hledání bodu zlomu v dějinách západního křesťanství, snaha nalézt počátky nástupu sekularizace západní společnosti. Prvním větším příspěvkem autora k této debatě byla kniha o různých typech reakcí katolické církve na výzvy raně novověkých dějin, kde po několika případových studiích k jednotlivým dobovým fenoménům, na které budu odkazovat, je i syntetizující kapitola věnovaná dopadům změny mentality v západním křesťanství.⁷ Už zde jsem vyjádřil přesvědčení, že právě do 16. století lze klást počátek nástupu sekularizace, proto i anglická verze knihy v podtitulu mluví o elitami ochromeném křesťanství.⁸ Bezprostředním impulsem se pak stala až následná četba knihy, kterou napsal vynikající americký historik raně novověké Evropy Brad Gregory s názvem *Nezamýšlená reformace*, která vyvolala ve své době velký ohlas. Základní tezí autora je, že kořeny většiny současných společenských, politických a vzdělávacích problémů západní společnosti lze hledat právě v reformaci. To, co se stalo před 500 lety, do hloubky ovlivňuje nejen všechny obyvatele západní Evropy a USA, ale celé lidstvo. Samozřejmě že působení reformace jako síly, která vedla k budoucí sekularizaci společnosti, bylo z větší části nepřímé

⁵ Viz např. Richard van Dülmen, Formierung der europäischen Gesellschaft in der frühen Neuzeit. Ein Versuch, in: *Geschichte und Gesellschaft* 7/1981, s. 5–41, zde s. 9.

⁶ Kriticky jeho tezi zhodnocuje například Hugo Ott, Die katholische Wirtschaftsethik und ihr Einfluss auf die wirtschaftliche Aktivität der Katholiken am Beginn des industriellen Zeitalters: Zur Auseinandersetzung um den „Einfluss der Religion auf die Entwicklung des kapitalistischen Denkens und Handelns“ (Max Weber). Eine Skizze, in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 56/1969, H. 3, s. 289–298.

⁷ Tomáš Petráček, *Adaptace, rezistence, resignace. Církev, společnost a změna v novověkých dějinách*, Ostrava 2013.

⁸ Tomáš Petráček, *Church, Society and Change. Christianity impaired by conflicting Elites*, Lublin 2014.

a naprosto neúmyslné, a že samotná sekularizace je jen jeden z efektů, jimiž reformace změnila západní svět.⁹

Jakkoliv je Gregoryho analýza a intuice v mnoha směrech pronikavá a brilantní, výklad nabídnutý v této publikaci se bude lišit. Souhlasí s jeho tezí, že kořeny současné evropské náboženské a hodnotové krize leží v 16. století a klíčovým problémem je náboženské rozdělení, ale skutečně zásadním problémem není samotný fenomén vzniku církevních společenství oddělených od římského centra, ale způsob, jakým se oddělily, hlavně způsob, jakým na tuto zkušenost zareagovaly rozhodující elity jednotlivých křesťanských církví. Na rozdíl od Gregoryho, kterého primárně zajímá vývoj Západu jako civilizace, rekonstrukce vývoje, jak došel k současnému stavu,¹⁰ nás primárně u výročí 500 let Lutherovy reformace zajímá vývoj křesťanství a jeho role v západní společnosti.

Konstatovat, že křesťanská víra čelí v současnosti krizi, jakých v minulosti překonala mnoho, se zdá být nebezpečnou banalizací a podceněním situace. Poprvé v dějinách církev stojí tvář v tvář mentalitě a životnímu stylu masového bezvěrectví obyvatel kdysi křesťanského kontinentu, které je zčásti vůči náboženství a křesťanství zvláště nepřátelské, z velké části pak naprosto lhostejné. Situace církve a křesťanské víry proto vyžaduje hledání odvážných, novátorských a velkorysých řešení, protože podobnou výzvu církev ještě ve své minulosti nepotkala.¹¹ Analýza historických kořenů současného stavu je nezbytným předpokladem k úspěchu takového pokusu. Určitý ahistorismus, vytěšňování dějin, nezáměr o vážné studium minulosti, pozorovatelný v současné době, stejně jako úspěchy ekumenického hnutí a koneckonců i marginalizace křesťanské víry a její bezmocnost v současném západním světě přece jen pomáhá k spravedlivějšímu zhodnocení. Došlo k určitému oddramatizování věcí, přítomno je méně emocí, ale ahistorismu bychom neměli podléhat, protože dějinnost je důležitý fenomén, nelze ho ignorovat, navíc se mohou různé historické fenomény z různých důvodů vrátit a velmi problematickým způsobem být použity jako nebezpečný nástroj a politiky zneužity.

Ještě druhý vatikánský koncil hodně řeší zranění z doby reformace,¹² ale globalizace a nezbytné vytváření specificky asijského, afrického a tichomořského

⁹ Brad S. Gregory, *The Unintended Reformation. How a Religious Revolution Secularised Society*, Cambridge, MA – London 2012, s. 1–2.

¹⁰ Gregory, *The Unintended Reformation*, s. 8.

¹¹ Tak soudí Jean Delumeau, *Le Christianisme va-t-il mourir*, Paris 1977, s. 20.

¹² Srov. Tomáš Petráček, *Církev, tradice, reforma, Odkaz druhého vatikánského koncilu*, Praha 2016, s. 184–187.

křesťanství bude působit, že i negativní dědictví konfesního konfliktu bude méně naléhavé a zatěžující. Přesto je třeba se tím zabývat, vyčistit stůl, ozdravit paměť. Konfesní vyhraněnost¹³ už není tak svazující, lze nalézt evangelické kritiky Luthera stejně jako jeho katolické sympatizanty.¹⁴ Najít společnou cestu do budoucnosti vyžaduje snahu o vytvoření společné interpretace minulosti a zvládnutí problematických částí našich dějin. Pravdivá, neúprosně poctivá reflexe je nutná kvůli kredibilitě křesťanské zvěsti a její historické nositelce, totiž samotných církví. Jedna z mnoha hodnot, které křesťanství odkázalo západní civilizaci je důraz na pravdivost, autenticitu, nutnost vypořádat se s problematickými částmi historického dědictví, nepodlehnout tendenci k ahistoričnosti a podřízené roli církevního dějepisectví, které by sloužilo ideologickému oslavování vlastní tradice a omlouvání minulých selhání.

Pojem *reformare, reformatio* se vztahoval na obnovu životních forem, stylu života, nikoliv na nauku. Původně se používal pro nápravu stavu řeholních komunit a návratu k původnímu étosu řádů a od 11.–12. století rovněž pro prosazení monastického asketismu a spirituality na život světských, neřeholních kněží. Později se volání po reformě vztahuje na obnovu celé církve a společnosti, součástí křesťanského étosu se stává snaha po zahlazení propasti mezi morálním poselstvím církve a pověřčnou, chamtivou praxí, napravení zjevného rozporu mezi ideálem a praxí na úrovni institucí i jedince. I původní ambicí reformátorů, jako byl Jan Hus či Martin Luther, bylo napravit tento rozpor. Pojem „reforma“ byl i po Lutherovi užíván všemi, dokonce i katolíky. Spojovala je stejná motivace prohloubené christianizace společnosti oproti předchozímu stavu, lišili se však v názoru, zda proces christianizace předtím zcela selhal, jak se domnívali představitelé radikálních proudů protestantského hnutí, měl zásadní nedostatky, jak soudili vůdčí postavy hlavních směrů reformace, či potřeboval pouze nové formy a energii, jak se domnívali katolíci.¹⁵

Bylo tomu tak ale doopravdy? Nebylo to dané tím, že v 16. století bylo díky vzniku knihtisku a rozšíření vzdělání, humanismu a prohloubenému chápání

¹³ Srov. například stále ještě vyložené konfesijně zaujatou bilanci tehdejšího bádání, in: Roland H. Bainton, *Interpreting of the Reformation*, in: *American Historical Review* 66/1960, Nr. 3, s. 74–84.

¹⁴ Otto Hermann Pesch, *Cesty k Lutherovi*, Brno 1999, s. 10. Katolické vyrovnávání se s Lutherem dobře shrnuje Daniella Blum, *Der katholische Luther. Prägungen – Begegnungen – Rezeptionen*, Paderborn 2016.

¹⁵ Scott Hendrix, *Recultivating the Vineyard. The Reformation Agendas of Christianization*, Louisville – London 2004, s. XI.

podstaty evangelijní zvěsti jen lépe nastavené a nasvícené zrcadlo? A podařilo se naplnit původní ambici prohloubené christianizace? A případně za jakou cenu? Dnes nejde o to určit, kdo měl více a kdo méně pravdy, kdo lépe argumentoval, kdo byl morálnější a kdo méně. Obvyklé pojetí dějin reformace je, že Řím podceňuje, uzavírá se, diktuje, hrozí, taktizuje a nakonec prohraje. Luther a reformační hnutí dokážou obnovit kořeny křesťanství a napravit deformovaný vývoj křesťanství. Avšak podle vynikajícího znalce Volkera Reinhardta, kdo líčí reformaci takto, falšuje a dezinterpretuje mnohem komplexnější fenomén.¹⁶ Spíše by nám mělo jít o to zjistit, co se stalo, pojmenovat poctivě a pravdivě jednotlivé fenomény, abychom mohli staré spory ponechat minulosti a hlavně se poučit, jakým způsobem vést zápas o charakter církve a křesťanství, aby ty současné neměly podobně negativní dopady na život církve a společnosti.

Snad už nikdo dnes nebude reformaci vnímat jen jako raně buržoazní revoluci, jejíž krizový moment spočívá v protikladu mezi raně kapitalistickou výrobou s tomu odpovídajícími sociálními vztahy a mezi feudální podobou uspořádání společnosti.¹⁷ Reformace ale představuje nepochybně revoluci a zde chceme zkoumat její revoluční dopad. Dosah těchto změn je samozřejmě širší, zdaleka se netýká jen oblasti víry nebo církví, reformace spolu s Francouzskou revolucí tvoří zásadní dva přelomy dějin Západu druhého milénia.¹⁸

Vzhledem k prakticky okamžitému rozpolcení reformačního proudu lze protestantismus pokládat za souhrnné označení pro skupiny, církve, hnutí a jedince, jejichž jediným jednotícím prvkem je odmítnutí autority římské církve.¹⁹ V jeho rámci ale lze užitečně rozlišit hlavní proudy reformace, luterány, kalvinisty, zwingliány a jim příbuzné církve, které se staly státními církvemi, a radikální proudy reformace, které zůstávají na okraji společnosti a jsou státními církvemi dlouhodobě potlačovány. Vzhledem k našemu cíli zůstávají tak trochu na okraji i našeho zájmu, byť ne zcela.

Na závěr úvodu jen dvě poznámky. Název nemá být vtipná či laciná aluze na Lutherových 95 tezí, ale představuje pokus o vystižení žánru, který se snaží hutně shrnout dané téma a vést k debatě, k diskuzi. Proto volí koncentrované,

¹⁶ Volker Reinhardt, *Luther, der Ketzer. Rom und die Reformation*, München 2016, s. 12–13.

¹⁷ Thomas Nipperdey, *Reformation als Problem der marxistischen Geschichtswissenschaft*, in: T. Nipperdey, *Reformation, Revolution, Utopie. Studien zum 16. Jahrhundert*, Göttingen 1975, s. 9–37, s. 14.

¹⁸ Martin Malia, *Lokomotivy dějin. Revoluce a utváření moderního světa*, Brno 2009, s. 82.

¹⁹ Gregory, *The Unintended Reformation*, s. 94.

stručné výpovědi, staví na důkladné práci generací badatelů, jakož i, v neporovnatelně menší míře, na autorově vlastním zkoumání. A protože jde o interpretaci, o výklad dopadů reformace a jejího vyznění, je aparát postaven na monografiích a studiích, nikoliv na již mnohokrát citovaných pramenech. V dílech obrů, na jejichž ramenou spočívají výpovědi této knížky, najde případný zájemce vše, co by kvůli zvolenému žánru a nedostatku prostoru mohl postrádat. A mluvíme-li o žánru, pak ještě jednou zdůrazněme, že nejde ani o příběh reformátora Martina Luthera, ani o historii konfesionalizace a katolické reformy. Jde nám o celkový pohled na dějiny západního křesťanství posledních pěti set let, nakolik byly ovlivněny fenoménem, kterému říkáme reformace; na charakter proměn, kterými západní křesťanství prošlo v 16.–17. století, a dopady, které to na něj a na společnost mělo. Vzhledem k prostoru pak opět jen ve velkých liniích a vybraných oblastech. Proto může někdy vzniknout dojem, že práce obsahuje nerozpracované obecné soudy a paušalizující tvrzení. Autorovi nezbyvá než doufat, že i přes tyto limity bude předkládaná práce užitečná a přínosná.

1. ÚPADKOVÁ CÍRKEV NEODVRATNĚ MÍŘÍCÍ K REFORMACI. DOOPRAVDY?

Nelze se pustit do zkoumání role reformace a dalších následných a souběžných procesů na vývoj západního křesťanství, aniž bychom se předtím pokusili o stručnou bilanci výchozí situace, o nastínění stavu,²⁰ v němž se latinská církev na přelomu 15. a 16. století nacházela hlavně v těch oblastech, které jsou předmětem našeho zájmu. Klasické protestantské či osvícensko-pokrokařské stejně jako marxistické podání, které přešlo do obecného vnímání dějin západní civilizace, vychází z toho, že pozdně středověká církev, církev na prahu 16. století, je církví v hlubokém úpadku,²¹ v úpadku tak zásadním, že „něco“ prostě muselo přijít. Už nyní, hned na začátku je třeba se ohradit proti historickému determinismu, ke kterému nás svádí naše periodizace dějin a používání pojmů jako předreformační období či Lutherovi předchůdci. Je ahistorické tvrdit, že v 15. století vše (neodvratně) směřuje k reformaci, že církev není schopna reagovat na varování, které představují například životní příběhy reformátorů jako Hus nebo Savonarola, ačkoliv jistě lze tyto a další osobnosti chápat jako výraz touhy po reformě církve a prosazení hlubší christianizace společnosti. V samotném procesu prosazení Lutherovy reformy je ale patrné, že vývoj byl určen mnoha historickými faktory, kde stačilo změnit nebo nenaplnit jeden parametr, a vývoj se mohl ubírat zcela jinou cestou.

Aniž bychom chtěli přeceňovat christianizační výsledky středověkého křesťanství nebo pokládat se současnými skupinami katolických nostalgiků dobu 13. století za esenci a vrchol křesťanského a církevního života, přece platí, že středověká společnost je nesporně společností křesťanskou. Je proto silně přehnané mluvit o reformaci obecně pro celou Evropu jako re-christianizaci, nebo dokonce „prvotní christianizaci“ západní společnosti²² a pokládat

²⁰ Celkový kontext historických procesů té doby nabízí Heinz Schilling, *1517. Weltgeschichte eines Jahres*, München 2017.

²¹ Tuto perspektivu přijímá například i kardinál Walter Kasper, *Martin Luther. Ekumenická perspektiva*, Praha 2017, s. 17.

²² K debatě viz Hendrix, *Recultivating the Vineyard*, s. 155.

evropskou společnost okolo roku 1500 za misijní území.²³ Co to znamená christianizovaná společnost? Míra christianizace, tedy míra a hloubka vlivu křesťanství na myšlení, život, kulturní, hodnotový a etický rámec konkrétního společenství či společnosti je velmi vágní a proměnlivá a v dějinách se neustále vyvíjí.²⁴ Příklad 19. století, kdy v řadě zemí byla většina středoevropské populace nejlépe katechizovaná a měla nejlepší dostupnost duchovenské péče, kdy prakticky všichni jsou pokřtěni a formálně patří k církvi, přitom zároveň už probíhají hluboké sekularizační procesy, ukazuje na nezbytnost opatrnosti při hodnocení.²⁵

Při počáteční christianizaci společnosti dochází k pomalé náročné interakci mezi křesťanskou naukou a životním stylem a původní tradiční duchovní kulturou a životním stylem jedince. Neexistuje reálně žádná abstraktní křesťanství o sobě, žádná „čistá forma“, ale vždy nějaká konkrétní historicky a kulturně podmíněná dějinná realizace, která je svým kontextem zásadně určena, determinována a definována. A tento kontext může být pomalu a postupně přetvářen prolínáním křesťanství do myšlení a životního stylu duchovenským působením, zákony a předpisy, kulturními vzory a vzorci. Vždy se jedná o dobově podmíněnou konkrétní syntézu kultury společenství a nového náboženství, které je pochopeno v intencích jejich mentality a jejich náboženského prožívání.²⁶ Důležitými momenty inkulturace jsou vytvoření vrstvy duchovních domácího původu a rozvíjení institucionálního rámce církevního života. Většina evropských zemí už měla tuto fázi za sebou nejpozději v 11. století.

Je obtížné stanovit hranice, kdy nějakou společnost označíme za již christianizovanou solidně, či za christianizovanou dosud nedostatečně a povrchně. V tom všem jsme odkázáni pouze na vnějškově zachytitelné prvky, jednání a artefakty. V případě křesťanství je to tím komplikovanější, že se nejedná o náboženství „pouze“ kultické, ale o náboženství s výraznou eticko-hodnotovou složkou, které v těch nejvyspělejších formách zasahuje celý život člověka a jehož nároky jsou nastaveny snad až „nelidsky vysoko“. Znamená snad

²³ Jean Delumeau – Monique Cotrett, *Le Catholicisme entre Luther et Voltaire*, Paris 2013, s. 316–343.

²⁴ K problematice adaptace křesťanství a k zásadním paradigmatickým proměnám srov. Petráček, *Adaptace, rezistence, rezignace*, s. 5–16.

²⁵ Viz podtitul publikace Zdeněk Nešpor a kol., *Náboženství v 19. století. Nejcírkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?* Praha 2010.

²⁶ K problematice inkulturace křesťanství a christianizace z bohaté teologické literatury srov. např. jednotlivé studie k tématu v kolektivní publikaci *Kontextualität des Evangeliums. Weltkirchliche Herausforderungen der Missionstheologie*, hrsg. von Markus Luber, Weltkirche und Mission 2, Regensburg 2012.

ale to, že někteří křesťané selhávají v naplňování těchto etických ambicí, že společnost je nedostatečně christianizována? Ano i ne. Určitě ano ve smyslu, jakým se jím mohou zabývat teologové či církevní historici, ale velmi opatrně by v tomto případě měl pracovat religionista či sociální historik. Míra christianizace je velmi fluidní, nejistý pojem. Nebo lze snad z faktu, že velká část současných katolických křesťanů nerespektuje a nedodržuje například učení církve v oblasti kontroly porodnosti a používá antikoncepci, vyvodit, že jsou polopohané? Nebo je tomu spíš tak, že kulturní vzorce společnosti, ve které žijí, existenční tlaky a různé další důvody, jako subjektivně nepřesvědčivé zdůvodnění církevního postoje, je vedou k jednání, které není v souladu s oficiálním učením církve? A můžeme opravdu proto váhat označit je za křesťany v plném slova smyslu?

Společnost může být označena za křesťanskou, christianizovanou v základním slova smyslu, pokud se pro křesťanství jako dominující podporované náboženství rozhodnou elity, pokud chybí organizovaná alternativa a pokud již probíhá efektivní inkulturace křesťanské víry a proces nové syntézy importované, dobově podmíněné varianty křesťanství s původním světem kultických představ, praktik, hodnot a myšlenkových struktur. Podstatné je, že formálně již lidé veřejně deklarují a prezentují svou loajalitu křesťanskému Bohu.²⁷ Křesťanství jistě mohlo u většiny venkovské populace být jen velmi jednoduché, specifické, rudimentární a významově posunuté, jinak tomu ani být nemohlo. Ale bylo to křesťanství a bylo to její křesťanství.

Delumeau soudí, že ve středověku křesťanská víra byla sice nepochybně hlásána, disponovala vyspělou teologickou reflexí a vytvořila si obdivuhodný institucionální rámec, ale měla deficit jak na úrovni christianizace mas, tak co se týče ovlivnění konkrétního jednání, byla tedy spíše snem než uskutečněným projektem, a samotná církev se mu jeví autoritativní konstrukcí a systémem organizování společnosti, aniž by dosáhla skutečného přilnutí laiků k zjevenému náboženství.²⁸ Jakkoliv na tom může být mnoho pravdivého, přece je třeba být opatrný při konstatování, že společnost byla spíše „církevní“ než skutečně „křesťanská“,²⁹ protože podobné konstatování by bylo možné vztáhnout i na společnost po reformaci, po době intenzivní konfesionalizace, v zásadě na kterékoliv uspořádání, kde křesťanství hraje roli státního náboženství a nelze spolehlivě rozlišit skutečný, autentický zájem a příslušnost i náboženského jednání daného společenským a státním tlakem.

²⁷ Srov. Hendrix, *Recultivating the Vineyard*, s. 2.

²⁸ Srov. Delumeau, *Le Christianisme*, s. 41.

²⁹ Srov. „churchly“, nikoli „christian“, Hendrix, *Recultivating the Vineyard*, s. 7.

Velkým tématem vnitřní kritiky pozdně středověkého křesťanstva a reformátorů jsou samozřejmě rezidua pohanství, kdy platí, že prapůvodní elementy pohanského kultu byly překonány, ale vinou rizikového charakteru nejen 14., ale i 15. století, působení morové rány a oslabení jak personálního, tak institucionálního rámce pozdně středověké církve, došlo k oslabení míry christianizace, mimo jiné oslabením kvality přípravy duchovních,³⁰ a pohanské představy – za všechny můžeme zmínit velký návrat čarodějnictví³¹ – se znovu do jisté míry vrátily a zároveň se integrovaly do forem zbožnosti, které se ujaly jako dokonale a pravověrně křesťanské.

Zmínit můžeme například polomagické představy spojené s kultem svatého Kryštofa. V českých kostelích se jedná jen o výjimky, ale každého návštěvníka západních zemí s méně narušenými středověkými katedrálami zaujmou obří obrazy či přímo na zdi, často rovněž zvenčí, vymalovaná zpodobení svatého Kryštofa související s představou, že před nečekanou smrtí, případně před negativními důsledky nedostatečné připravenosti na odchod z pozemského života se lze ochránit pouhým pohledem na obraz světce a příslušnou modlitbou.³² Z Husova procesu dobře známý pařížský teolog Jean Gerson odmítal lidové představy o tom, že člověk, který je zbožně přítomen na mši, nemůže ten den zemřít, oslepnout nebo hladovět, případně že člověk během doby strávené na mši nestárne. Všechny tyto myšlenky pokládal za projev světského smýšlení, kdy člověk manipuluje s posvátným pro své časné výhody, a za zesměšnění posvátných věcí.³³

Raně středověké přijetí lidové kultury a akceptace mnoha pověrečných prvků, nezbytné pro úspěšné oslovení středověké populace a saturování náboženských potřeb lidových mas, i pozdější nedostatečné očišťování, prověřování prvků lidové zbožnosti a jejich systematická kultivace, případně odstranění, zájem o všechno divotvorné a mimořádné až na hranici bizarnosti – to vše působilo u vzdělaných a nábožensky vážných osob pohoršení. Společnost a církve si ale ve stejné době vytvářely nástroje k překonání těchto reziduí pohanských představ a slepých uliček lidové zbožnosti v podobě knihtisku,

³⁰ Srov. Klaus Bergdolt, *Černá smrt v Evropě. Velký mor a konec středověku*, Praha 2002, s. 135–139.

³¹ Jedná se o víru v moc čarodějnictví a jejich následné potlačování. Na 99 % známých čarodějnických procesů spadá do období 1430–1780 s absolutním vrcholem v letech 1560–1630, viz Petr Kreuz, *Čarodějnické procesy a právo*, in: Jindřich Francek, *Čarodějnické příběhy*, Praha-Litomyšl, 2005, s. 5–30, zde s. 12.

³² Českého čtenáře lze s řadou výhrad k textu i překladu odkázat na kapitolu v knize Horst Fuhrmann, *Středověk je kolem nás*, Praha 2006, s. 247–267.

³³ Viz Hendrix, *Recultivating the Vineyard*, s. 11.